

ابتناء کامل الزیارات بر منابع مکتوب - مهدیه لواف، مهدی مهریزی،

سید محمدباقر حجتی، سید محمدعلی ایازی

علمی - پژوهشی

فصلنامه تخصصی مطالعات قرآن و حدیث سفینه

سال هفدهم، شماره ۶۸ «ویژه قرآن و حدیث»، پاییز ۱۳۹۹، ص ۱۰۰-۱۲۳

ابتناء کامل الزیارات بر منابع مکتوب

مهدیه لواف*

مهدی مهریزی**

سید محمدباقر حجتی***

سید محمدعلی ایازی****

چکیده: در پژوهش حاضر، پس از بررسی انواع مکتوبات حدیثی پیش از کامل الزیارات که می‌توانسته‌اند منبع این کتاب باشند و دسته‌بندی این تألیفات در پنج گروه، به معرفی تک تک این آثار از مؤلفانی پرداختیم که نام ایشان در کامل الزیارات به دفعات در اسناد روایات ذکر شده است. در ادامه با روشی که در روش پژوهش به تفصیل ذکر شده، با توجه به تعدد نقل از یک

*. دانشجوی دکتری رشته علوم قرآن و حدیث، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و

تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران mh.lavaf.1394@gmail.com

** استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات،

دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران (نویسنده مسئول) Toosi217@gmail.com

*** استاد علوم قرآن و حدیث، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات،

دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

**** استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و

تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران ayazi1333@gmail.com

طریق واحد که به ناقل کتاب مورد بررسی می‌رسید، به این نتیجه رسیدیم که کدام آثار جزو منابع مکتوب کامل الزیارات یا منابع مکتوب یکی از منابع آن (منبع غیرمستقیم) به شمار می‌آیند. در نهایت به این نتیجه رسیدیم که در تألیف کامل الزیارات، از مجموع ۸۴۳ روایت، حدود ۷۶۹ روایت، از منابع مکتوب ابن قولویه، یعنی حدود ۱۲ عنوان کتاب از دسته آثار کتب نوادر، کتب مزار، کتاب‌های پراکنده و کتب جامع روایی نقل شده است؛ یعنی تنها حدود ۱۰۰ روایت، معادل حدود یک هشتم اثر، با نقل شفاهی در این کتاب آمده است. بنابراین کتاب کامل الزیارات عمدتاً مبتنی بر آثار مکتوب پیش از خودش است.

کلیدواژه‌ها: کامل الزیارات (کتاب)؛ منابع کهن حدیثی؛ حدیث شیعه - قرن چهارم؛ پژوهش‌های حدیثی.

بیان مسئله

امروز یکی از دغدغه‌های پژوهشگران حوزه تاریخ حدیث، این است که ابتدای آثار متأخر را بر منابع مکتوب متقدم به اثبات برسانند، زیرا با اثبات چنین مسئله‌ای مکتوبات روایی موجود، اعتبار قابل توجهی خواهند یافت.

در این مجال، سعی بر آن است که منابع کتاب کامل الزیارات، نگاشته شده در قرن چهارم را کشف کنیم تا بتوانیم ابتدای این اثر را بر منابع مکتوب پیشین به اثبات برسانیم؛ تا در نهایت امر، میزان اعتبار این کتاب را در حدّ اثری که مبتنی بر نقل مکتوب است و از آسیب‌های نقل شفاهی تا حدّ زیادی مصون مانده است، بالا ببریم.

روش پژوهش در باب کشف منابع مکتوب

در این پژوهش ابتدا با جستجو در فهرس، مؤلفانی که نام آن‌ها در اسناد کامل الزیارات بیش از پنج مرتبه آمده بود، شناسایی شد. سپس اسناد روایات هر مؤلف از متن کامل الزیارات استخراج شد. در ادامه، در چهار گام ابتدای کامل الزیارات

بر کتاب مزبور بررسی شد؛ گام اول: اثبات اثر برای مؤلف با کمک کتب فهارس، گام دوم: بررسی طرّقی که فهارس برای کتاب مؤلف بیان کرده‌اند، یعنی کتاب این مؤلف توسط چه شخص یا اشخاصی نقل شده است، گام سوم: طرق ابن قولویه به مؤلف یعنی آنکه ابن قولویه روایات این نویسنده را از طریق چه شخصی بیان داشته است. سرانجام در گام آخر، تطبیق طرق فهارس با طرق ابن قولویه و در صورت همخوانی هر دو طریق، ابتدای کامل الزیارات بر آن اثر را اثبات کردیم. برای رعایت عدم تطویل، در مقاله حاضر تنها کتبی را آورده‌ایم که در نهایت، ابتدای کامل الزیارات بر آنها به اثبات رسیده است. از آثار دیگری که پس از بررسی‌ها مشخص شد از منابع غیرمستقیم کامل الزیارات بوده‌اند و در کتابهای اساتید ابن قولویه - که منابع اصلی اثر وی هستند - مورد استفاده قرار گرفته‌اند نیز، در این اثر به صورت اجمال و بدون بیان مطوّل و روشمند، تنها نام برده شده است. باشد که مورد استفاده دیگر پژوهش‌ها در این حوزه قرار بگیرند.

پیشینه پژوهش

در زمینه ابتناء آثار کهن روایی بر منابع مکتوب پیشینیان در روایات اهل سنت، محمد مصطفی اعظمی در آثارش^۱ ثابت کرده که مجامیع متقدم حدیث، بیشتر مطالب خود را از نوشته‌های پیشین برگرفته و غالباً اسناد روایات، نشانگر طریق

۱. اعظمی، محمد مصطفی، دراسات فی الحدیث النبوی، ص ۵۸۷-۵۹۴ و نیز ص ۳۸۲-۳۸۵؛ به این یک نمونه توجه کنید: صحیح بخاری: ح ۴، ص ۱۱۲-۱۱۳ روایتی از عمرو نقل می‌کند که وی از محمد ابن جعفر باتعبیر رایج "حدثنا" روایت می‌کند که به طور مرسوم به معنای روایت شفاهی است. یک کلمه در روایت افتاده است. بخاری از عمرو توضیحی را می‌آورد و آن اینکه کلمه یادشده، در نسخه او از کتاب محمد ابن جعفر افتاده بود.

دستیابی مؤلفان آثار بعدی به کتابهای پیشین و نه سند نقل شفاهی نقلها است. مدرسی طباطبایی نیز در «میراث مکتوب شیعه از سه قرن نخست» شواهد فراوان و مشابه آن را در کتابهای شیعه ارائه کرده است.^۱ وی تنها آثاری را ذکر کرده که تعداد قابل توجهی از روایاتش ضمن آثار بعد موجود است، تا بتواند ادعا کند که اثر یاد شده دست کم تا حدودی باقی مانده است. (مدرسی طباطبایی، میراث مکتوب شیعه از سه قرن نخست، ص ۱۶) ایشان در این اثر، بارها و به دفعات متعدد، نام کتاب کامل الزیارات را به عنوان کتابی که تعدادی از روایات یک اثر مکتوب دیگر را در خود جای داده، آورده است. مهروش نیز در پژوهشی که درصدد بازسازی کتاب سعد بن عبدالله اشعری از خلال کامل الزیارات و چند اثر دیگر بوده است، به اثبات رسانده که کامل الزیارات از کتاب سعد بهره بسیاری برده است. کتاب یا پژوهش دیگری که دقیقاً به دنبال اثبات ابتدای یک اثر متقدم بر منابع مکتوب ماقبلش باشد، یافت نشد.

۱. انواع مکتوبات حدیثی تا قبل از کامل الزیارات

مسئله دیگری که در اینجا باید بدان توجه کرد، انواع گونه‌های مکتوبات تا قبل از کامل الزیارات است که می‌توانسته منبع آن اثر بوده باشد. از بین همه گونه‌ها، ما چهار گونه روایی را مورد بررسی قرار دادیم که بدین شرح‌اند:

۲. به نقل از میراث مکتوب شیعه از سه قرن نخست: چند مورد تنها از باب نمونه: رساله ابی غالب: ص ۱۲۹-۱۳۳ و نیز بنگرید ۱۵۳-۱۵۴، معانی: ۱۴۹-۱۵۰، من لایحضر: ص ۷۲ ح ۳، امالی طوسی، (چ نجف، ۱۹۶۸): ص ۲۰۷ ح ۲، کافی ص ۵۲ ح ۱. در مواردی مؤلفان یادآوری شدند که متن روایتی که به صورت شفاهی نقل شده، در کتاب راوی اصلی نیست. این مسئله موجب تردید در اعتبار آن نقل شفاهی می‌شد. بنگرید: تهذیب طوسی: ۱۶۹ ح ۴.

الف. اصول و مصنفات: غالب نویسندگان شیعه در اوایل قرن چهارم، مانند شیخ کلینی، برای نوشتن کتاب‌های خود از مصنفات استفاده می‌کردند. در این زمان، استفاده از اصول متروک شده، زیرا اصول به عقیده برخی تاریخ‌پژوهان حدیثی، به عنوان پیش‌نویس‌هایی بوده که بعدها توسط خود آن فرد ساماندهی می‌شده و ترتیب موضوعی می‌یافته و یا توسط نسل بعد از او ترتیب موضوعی داده می‌شد و به کتاب یا تصنیف تبدیل می‌شده است. پس مصنفات، کتاب‌های کوچکی هستند که از روی اصول نوشته شده و ترتیب و گاهی عنوان دارند.

ب. کتب نوادر: روایات نوادر، احادیث غیر مشهوری‌اند که از شهرت برخوردار نبودند، اما در کتابی از کتب معتبر حدیثی آمده بودند. به طریقه قدما، کتاب معتبر بود نه یک حدیث. این روایات «نوادر» نام می‌گرفتند و برخی تصمیم می‌گرفتند این نوع احادیث را در یک مجموعه جمع کنند و نام کتاب را «کتاب النوادر» بگذارند. این آثار به لحاظ حجم و تبویب و کثرت روایات، شبیه جوامع بوده‌اند.

ج. جوامع حدیثی: سومین گونه تألیفات حدیثی نیز قبل از ابن قولویه وجود داشته است. برخی تصمیم گرفته بودند مشهورات و غیر مشهورات را در یک مجموعه گرد آورند. کلینی در کافی چنین کرده و این کار قبل از کلینی هم صورت گرفته بوده است.

د. کتب مزار: مزار، دسته‌ای از تألیفات روایی هستند که احادیثی با موضوعات مربوط به زیارت، از جمله آداب و فضیلت و ثواب زیارت قبور پیامبر و خاندانش یا یکی از ایشان (به طور خاص) را در خود جای داده است. به ادعای محققان، نگارش این گونه از تألیفات روایی به شیعیان اختصاص دارد و کامل الزیارات، قدیمی‌ترین کتاب باقی مانده از این گونه روایی است.

استفاده از کتب بالا به این معنا نیست که ممکن است ابن قولویه، از بعضی

نوشته‌های ریز و پراکنده استفاده نکرده باشد؛ بلکه امکان دارد برخی از کتاب‌های کم حجم و کوچک نیز مورد استفاده ابن قولویه قرار گرفته باشد.

۲. ابتناء کامل الزیارات بر اصول و مصنفات

از میان صاحبان اصول و مصنفاتی که نام ایشان به دفعات در اسناد کامل الزیارات آمده است، هیچ یک از آثارشان منابع مستقیم کامل الزیارات نبوده است. البته برخی از این اصول، در زمره منابع اساتید ابن قولویه بوده‌اند و به نوعی منبع غیرمستقیم وی به شمار می‌روند، اما بررسی منابع غیرمستقیم کامل الزیارات از موضوع این مقاله خارج است؛ بدین روی تنها به ذکر نام این کتب بسنده می‌شود.

- کتاب البطل، تألیف عبدالله بن قاسم بن حارث حضرمی معروف به بطل، این کتاب منبع کتاب ابن ابی الخطاب بوده است.^۱

- اصل / کتاب ابان الاحمر، تألیف ابو عبدالله ابان بن عثمان احمر، از منابع مکتوب المزار سعد بن عبدالله اشعری بوده است.^۲

۱. از ده روایتی که سند آن به عبدالله بن قاسم می‌رسد، هفت روایت با سند کاملاً یکسان و از طریق محمد بن الحسین نقل شده است که به اذعان صاحبان فهارس، ناقل کتاب عبدالله بوده است. این امری - تواند تا حدودی مؤید این مطلب باشد که محمد بن جعفر رزازی که شیخ ابن قولویه است، از طریق دایی - اش ابن ابی الخطاب به مکتوبه‌ای دسترسی داشته که به احتمال زیاد، بخشی یا نسخه‌ای از کتاب عبدالله بن قاسم یا بطل بوده است. ر.ک: طوسی، فهرست، ص ۳۰۴؛ نجاشی، رجال، ص ۲۲۶.

۲. از ۱۸ روایتی که در کامل الزیارات از ابان نقل شده، پنج روایت بایک سند، از طریق حسن بن علی الوشاء ناقل اصل ابان به ما رسیده و الباقی روایات با ۱۱ سند نقل شده‌اند. به احتمال زیاد، کتاب ابان از طریق حسن بن الوشاء جزو منابع مکتوب اثر سعد بن عبدالله اشعری بوده است. ر.ک: اختیار معرفه الرجال، کشی، محمد ابن علی، موسسه آل البیت، ج ۲، ص ۳۰۰، نجاشی، رجال، ص ۳۹؛ طوسی، فهرست، ص ۴۶.

- کتاب احمد احمسی، تألیف ابوعلی احمد بن عائذ بن حبیب کوفی از موالی قبیله احمس. این مکتوبه نیز از طریق احمد بن عیسی از منابع مکتوب المزار سعد بوده است.^۱

- کتاب خیبری طحان، تألیف ابوسعید خیبری بن علی. کتاب خیبری از منابع مکتوب النوادر محمد بن حسین بن ابی الخطاب است.^۲

- کتاب / اصل حکم الاغمی، تألیف ابو محمد حکم بن مسکین که از منابع مکتوب النوادر محمد بن حسین بن ابی الخطاب است.^۳

۳. از هفت روایت آمده در کامل پنج روایت سند یکسانی دارد و از طریق حسن ابن علی الوشاء نقل شده است که این راوی به اذعان صاحبان فهارس ناقل آثار احمدی باشد. این مکتوبه از طریق احمد بن عیسی از منابع مکتوب المزار سعد بوده است. رک: نجاشی: ۹۹.

۴. از مجموع نه روایتی که از خیبری در کامل الزیارات آمده است، شش روایت با سند یکسان و از طریق محمد بن اسماعیل بزیع که ناقل کتاب خیبری می باشد نقل شده و نشان می دهد از منابع مکتوب النوادر ابن ابی الخطاب بوده است. رک: فهرست طوسی: ۹۳ خویی، معجم الرجال، ج ۸، ص ۵۸۳. رجال ابن غضائری: ۵۶، نجاشی، ص ۱۵۴.

۵. چهار روایت از مجموع پنج روایت با سند واحد و از طریق محمد بن جعفر و محمد بن حسین از حکم نقل شده است و نتیجه می گیریم که محمد بن حسین به کتاب حکم دسترسی داشته است. هر چند که علم ای از رجالیان نقل مستقیم محمد بن حسین از حکم را نمی پذیرند، ولی رجالیانی چون ابو غالب زراری نقل ابن ابی الخطاب از حکم را پذیرفته اند. رک: زراری، رساله ابی غالب، ص ۱۸۲ طوسی، فهرست، ص ۱۶۰، نجاشی: ۱۳۶.

۳. ابتداء کامل زیارات بر کتب النوادر

دسته دوم از تألیفات، کتب «النوادر» هستند که از نظر تبویب، شبیه به جوامع بوده‌اند و بنابر شواهد، بابتی نیز با عنوان زیارات یا چیزی مانند آن داشته‌اند. یک اثر که منبع غیرمستقیم کامل زیارات بوده است، در زیر می‌آید و منابع مستقیم، به تفصیل در ادامه بررسی خواهد شد.

- النوادر تألیف ابوجعفر، احمد بن محمد بن عیسی اشعری. این اثر از منابع اصلی کتاب سعد بن عبدالله بوده و نیز ممکن است از طریق شخص دیگری به دست محمد بن حسن صفار رسیده باشد.^۲

منابع مستقیم کتاب

منابع مستقیم بدین شرح‌اند:

۱-۳. النوادر (ابن ابی الخطاب)

مؤلف: محمد بن حسین بن ابی‌الخطاب زیّات همدانی کوفی معروف به ابن ابی‌الخطّاب (د ۲۶۲ق). (طوسی، الفهرست، ص ۱۸۳؛ نجاشی، رجال، ص ۲۳۶)
اثبات اثر: نجاشی و طوسی آثاری را به وی نسبت داده‌اند که هیچ کدام در موضوع مزار یا کتاب جامع روایی نیستند، ولی برای وی کتاب النوادر را برشمرده‌اند. (نجاشی، رجال، ص ۲۳۶؛ طوسی، الفهرست، ص ۴۰۰)

۱. ر.ک: نجاشی، رجال، ص ۳۳۸؛ طوسی، رجال، ص ۳۹۷ و ۴۰۹، طوسی، الفهرست، ص ۲۵.

۲. نجاشی سه طریق برای کتاب النوادر احمد بن عیسی برشمرده است: یکی از طریق سعد بن عبدالله و دیگری از طریق محمد بن یعقوب کلینی و طریق سوم از طریق احمد بن ادریس می‌باشد. گویا کتاب وی بابتی با عنوان کتاب زیارات یا چیزی شبیه آن داشته است که البته از منابع بی‌واسطه کامل زیارات نبوده است. نجاشی: ۳۳۸.

طرق فهارس به اثر: طوسی و نجاشی هر دو از طریق محمد بن حسن صفار به کتاب ابن ابی الخطاب دسترسی داشته‌اند. (نجاشی، رجال، ص ۲۳۶؛ طوسی، الفهرست، ص ۴۰۰) به اذعان خویی، بیشتر روایات منقول از محمد بن الحسین از طریق محمد بن جعفر خواهرزاده وی صورت گرفته است. (خویی، معجم رجال الحديث، ج ۱۶، ص ۱۸۴)

مهمترین طرق ابن قولویه به مجموع ۱۸۴ روایت از محمد بن حسین بن ابی الخطاب در کامل الزیارات، از چند طریق است: طریق محمد بن جعفر رزاز با ۱۱۷ روایت، پدر ابن قولویه (و جماعتی) از سعد با ۳۳ روایت، پدرش از محمد بن یحیی عطار با ۱۲ روایت و محمد بن یعقوب کلینی از محمد بن یحیی عطار با ۵ روایت.

تحلیل و اثبات ابتناء: احادیثی که محمد بن حسین در سلسله اسناد آن قرار دارد، نشان می‌دهد که نه تنها قطعاً کتاب وی از منابع مکتوب کامل الزیارات بوده است، بلکه از منابع چندی از آثار اساتید وی، مثل کتاب سعد با ۳۷ روایت و کتاب محمد بن یحیی العطار با ۱۸ روایت نیز بوده است. در این میان طریق نقل محمد بن جعفر از دایی‌اش محمد بن حسین با ۱۱۷ روایت، نشان می‌دهد کتاب ایشان از طریق محمد بن جعفر - که از مشایخ ابن قولویه می‌باشد - در اختیار ابن قولویه قرار داشته است. سهم بزرگی از روایات کتاب کامل الزیارات، به روایات کتاب النوادر محمد بن حسین الخطاب تعلق گرفته است.

۲-۳. النوادر (محمد بن یحیی العطار)

مؤلف: ابو جعفر محمد بن یحیی العطار قمی، از بزرگان قم در زمان خویش و استاد شیخ کلینی است.

اثبات اثر: کتاب‌هایی که وی تألیف کرده است، عبارتند از: مقتل الحسین، النوادر. (نجاشی، رجال، ص ۲۵-۲۶)

طرق فهارس به اثر: نجاشی معتقد است پسر محمد بن یحیی یعنی احمد، کتابهای پدر را نقل کرده است. این در حالی است که خویی، کلینی و ابن ولید و پدر ابن قولویه را از کسانی برمی‌شمارد که از شاگردان محمد بن یحیی بوده و از وی بیش از دیگران نقل روایت می‌کنند. (نجاشی، رجال، ص ۲۵؛ خویی، معجم رجال الحديث، ج ۱۹، ص ۱۰) طرق ابن قولویه به روایت: نام محمد بن یحیی عطار در سند ۷۱ روایت در کامل الزیارات آمده است. عمده طرق ابن قولویه به روایات عطار از طریق مشایخش بدین گونه است: محمد بن یعقوب کلینی با ۱۴ روایت، پدرش با ۱۴ روایت، برادرش علی با ۹ روایت، علی بن حسین ابن بابویه با ۱۱ روایت، محمد بن حسن بن ولید با ۵ روایت.

تحلیل و اثبات ابتناء: از حجم گسترده نقل‌ها و همخوانی طرق فهارس با طرق ابن قولویه می‌توان یقین کرد ابن قولویه از طریق دست کم دو تن از مشایخ خود یعنی پدرش و برادرش به نسخه‌ای از کتاب محمد بن یحیی دسترسی داشته است. از طرف دیگر این اثر از منابع کتاب سه تن از اساتید وی یعنی محمد بن یعقوب کلینی، ابن ولید و ابن بابویه نیز بوده است.

۳-۳. النوادر (احمد بن ادریس)

مؤلف: احمد بن ادریس اشعری قمی. در اسناد روایات، از وی با نام‌های ابوعلی اشعری و احمد ابن ادریس قمی یاد می‌شود. (معجم رجال الحديث، ج ۲، ص ۳۶) اثبات اثر: نجاشی و طوسی کتاب النوادر را به عنوان یکی از آثار متعلق به احمد بن ادریس می‌دانند. (رجال، نجاشی، ص ۹۲؛ طوسی، فهرست، ص ۶۴)

طرق فهارس به اثر: کتاب او را احمد ابن محمد بن جعفر ابن سفیان نقل کرده است و بنابر قول نجاشی عده‌ای از اصحاب، اجازه نقل این کتاب را از وی داشته‌اند. (رجال، نجاشی، ص ۹۲).

طرق مهم ابن قولویه به روایات احمد بن ادریس که در سند ۲۹ روایت در کامل الزیارات آمده است، از دو طریق است: یکی از طریق جماعتی از مشایخ با ۱۲ روایت، دیگری از طریق پدرش با ۱۸ روایت.

تحلیل و اثبات ابتناء اثر: عده‌ای از اصحاب، اجازه نقل کتاب احمد را داشته‌اند و نام این افراد مشخص نیست. لذا می‌توانیم حدس بزنیم که به نظر می‌رسد ابن قولویه دست کم از طریق پدرش با نقل ۱۸ روایت به نسخه‌ای از نوادر احمد بن ادریس دسترسی داشته است و ما می‌توانیم این کتاب را از منابع مکتوب کامل الزیارات به حساب بیاوریم.

۳-۴. نوادر (علی بن حسین بن بابویه)

مؤلف: علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی که پدر شیخ صدوق است. (ابن بابویه، محمد، امالی، به کوشش حسین اعلمی، بیروت، ۱۴۰۰ ق/ ۱۹۸۰ م)

اثبات اثر: از آثار او در کتب فهارس، می‌توان النوادر را نام برد. (رجال النجاشی، ج ۲، ص ۸۹ و ۹۰؛ الفهرست، شیخ طوسی، ص ۹۳؛ معالم العلماء، ابن شهر آشوب، چاپ نجف، ص ۶۵) طرق فهارس به اثر: افرادی از او روایت می‌کنند، چون: فرزندش ابوجعفر محمد (شیخ صدوق، متوفی ۳۸۱ ق) که بیشترین روایت را در کتاب‌هایش از پدرش دارد، فرزند دیگرش ابوعبدالله حسین (متوفی ۳۸۱ به بعد)، ابوالقاسم جعفر بن محمد بن قولویه قمی و.... (رجال طوسی، ص ۴۳۲؛ طبقات اعلام الشیعه، آقا بزرگ تهرانی، اسماعیلیان، ج ۱، ص ۱۸۵؛ رجال نجاشی، ص ۹۰) نجاشی بیان می‌دارد که ابوالحسن عباس بن عمر محمد کلوزاتی از وی اجازه نقل کتابش را داشته‌اند.

طرق ابن قولویه به روایت: ابن قولویه در ۹۸ روایت کامل الزیارات، از علی بن بابویه نقل حدیث کرده است. علی ابن بابویه شیخ و استاد ابن قولویه بوده، لذا در تمامی روایات، ابن قولویه بدون واسطه از ابن بابویه نقل کرده است.

تحلیل و اثبات ابتناء: اگر کتب نوادر را کتاب‌هایی همانند جوامع حدیثی در نظر بگیریم، به نظر می‌رسد ابن بابویه در کتاب النوادر خودش، بابی تحت عنوان «زیارات» داشته است. به احتمال زیاد، ابن قولویه شاگرد ابن بابویه بوده است و از وی نقل روایت می‌کرده است؛ پس احتمال دارد در جلسه درس به روش سماع احادیث مربوط به زیارت، کتاب استاد خویش را دریافت کرده و در کتاب خویش نقل کرده باشد. با بررسی این روایات می‌توان به این نتیجه رسید که کتاب ابن بابویه، از منابع مکتوب ابن قولویه بوده باشد.

۴. ابتناء کامل الزیارات بر کتب مزار

گونه دیگر تألیفاتی که می‌توانسته منبع کامل الزیارات بوده باشند، کتب مزار هستند. کامل الزیارات، خود یکی از تألیفات شاخص همین گونه می‌باشد. کتاب مزاری که منبع غیرمستقیم کامل الزیارات بوده اثر زیر است:

- المزار تألیف عبدالله بن عبدالرحمن مسمعی (مسند الامام الجواد، ۷، ص ۳۰۹، نجاشی، رجال، ص ۲۱۷) که از مجموع ۳۸ روایت، عبدالله بن جعفر حمیری و پدرش با نقل ۳۰ روایت از یک طریق، ممکن است به نسخه‌ای از کتاب عبدالله اصم دسترسی داشته‌اند و این اثر از منابع کتاب ایشان به شمار برود؛ هر چند طریق حمیری با طریق دسترسی نجاشی به کتاب عبدالله، همسانی ندارد.

در ادامه ابتناء کامل الزیارات بر کتب مزار پیش از آن بررسی خواهد شد.

۴-۱. کتاب المزار (سعد بن عبدالله اشعری)

این اثر را می‌توان مهمترین منبع مکتوب ابن قولویه دانست. مهروش در مقاله‌ای به طور مبسوط، به ارتباط این دو اثر پرداخته و اثبات کرده کتاب سعد منبع اصلی کامل الزیارات بوده است، سپس به بازسازی کتاب سعد از متن کامل الزیارات و چند اثر دیگر پرداخته است. (ر.ک: مهروش، فرهنگ، تاریخ زیارت و مزارات شیعی به ضمیمه بازسازی

متن کامل المزار)

مؤلف: ابوالقاسم سعد بن عبدالله اشعری قمی، ملقب به شیخ الطائفه، که رجال شناسان از او با عنوان «محدث قليل الحديث» یاد کرده‌اند. (رجال نجاشی، ج ۱، ص ۲۸۳، الاعلام، ج ۳ ص ۸۳، هدیة العارفین، ج ۵ ص ۳۸۴، حاوی الاقوال، ج ۱، ص ۴۰۹)

اثبات اثر: سعد بیش از ۳۶ عنوان کتاب در موضوعات مختلف (فقه، کلام، تفسیر، رجال و ...) نوشته که تعداد اندکی از این آثار در لابلای کتاب‌های روایی و حدیثی موجود است. از آن جمله می‌توان به کتاب المزار ایشان اشاره کرد. (منهج المقال فی تحقیق احوال الرجال؛ ج ۵؛ ص ۳۶۶؛ معجم رجال الحديث و تفصیل طبقات الرواة؛ ج ۹؛ ص ۷)

بر مبنای گزارشی از پژوهش مهروش ۲۳۵ روایت از سعد در کامل آمده است که سند ۱۲۲ روایت از طریق پدرش است و در ۸۳ روایت، پدر با دیگر مشایخ مجموعاً از سعد نقل کرده‌اند. (ر.ک: تاریخ زیارت و مزارات شیعی، ص ۹۱-۱۰۶)

از آنچه گذشت، روشن می‌شود ابن قولویه دست کم به سه نسخه از کتاب سعد دسترسی داشته است. نقل ۲۰۵ روایت از نسخه‌ای که پدرش داشته است، نقل ۵۲ روایت از کتاب علی بن حسین ابن بابویه که نشان می‌دهد نسخه‌ای از کتاب سعد را در اختیار داشته است و نقل ۲۳ روایت از نسخه ابن ولید که احتمالاً در باب زیارات کتاب جامعش منعکس شده، مؤید این مطلب است.

با توجه به این که اسناد بیش از یک چهارم روایات کامل زیارات به سعد می‌رسد، می‌توان به این نظریه جدی‌تر نگاه کرد که برخی معتقدند کتاب کامل زیارات نسخه تکامل یافته کتاب سعد است و گویا ابن قولویه بعد از مطالعه کتاب یا کتاب‌های سعد، به این نتیجه می‌رسد که بازنویسی کامل‌تری از آثار سعد را در زمینه زیارات به قلم تحریر درآورد. (همان، ص ۹۰)

۲-۴. کتاب المزار (محمد بن حسن صفار)

مؤلف: ابوجعفر محمد بن حسن بن فروخ صفار قمی (درگذشت ۲۹۰ق. مقارن با غیبت صغری). کتاب بصائر الدرجات که مجموعه‌ای حدیثی است، منسوب به اوست.

اثبات اثر: نجاشی به جز بصائر الدرجات عناوین دیگر، از جمله کتاب المزار را از تألیفات وی برشمرد است. (نجاشی، رجال، ص ۳۵۷)

طرق فهارس به اثر: نجاشی بیان می‌کند که از دو طریق محمد بن حسن بن ولید و محمد بن یحیی تمامی کتب صفار نقل شده است. همچنین راویانی که احادیث وی را روایت کرده‌اند، عبارتند از: احمد بن داود قمی، محمد بن جعفر المؤدب، محمد بن حسن بن احمد بن ولید، محمد بن یحیی العطار، احمد بن ادریس. (خوئی، معجم رجال الحديث، ج ۱۵، ص ۲۵۸)

طریق ابن قولویه به روایت: در کامل الزیارات ۵۸ روایت وجود دارد که نام محمد بن حسن صفار در اسناد این روایات آمده است.

مهمترین راه دسترسی ابن قولویه به روایات صفار، از طریق محمد بن حسن بن احمد بن ولید با ۵۰ روایت می‌باشد.

تحلیل و اثبات ابتناء: ابن قولویه از طریق محمد بن حسن بن احمد بن ولید از اساتید خود که ناقل کتاب صفار بوده‌اند، به نسخه‌ای از کتاب صفار دسترسی داشته و از این طریق ۵۴ روایت را از اثر صفار نقل کرده است.

۳-۴. کتاب المزار (علی بن مهزیار)

مؤلف: علی بن مهزیار اهوازی دورقی. (فهرست، شیخ طوسی، ص ۸۸ زرکلی، ج ۵، ص ۱۷۸؛ مفاخر اسلام، ج ۱، ص ۱۲۰)

اثبات اثر: در کتب فهرست بیان شده که ایشان کتاب المزار داشته است. (رجال نجاشی، ص ۲۵۳)

طرق فهارس به اثر: جماعتی کتاب های مهزیار را روایت کرده‌اند؛ از جمله: یکم. احمد ابن ادریس از احمد بن محمد از عباس بن معروف از مهزیار؛ دوم: سعد از حمیری از ابراهیم برادر مهزیار از برادرش؛ سوم: از طریق محمد بن حسن بن علی فرزند علی ابن مهزیار از جدش. نجاشی معتقد است که همه کتاب‌های وی را برادرش نیز نقل کرده است. (نجاشی، رجال، ص ۲۳۵؛ طوسی، فهرست، ص ۲۶۶)

طرق اصلی ابن قولویه به روایات علی بن مهزیار (۴۴ روایت) در کامل الزیارات بدین گونه است: محمد بن حسن بن علی بن مهزیار از پدرش و او نیز پدرش با ۲۰ روایت، محمد بن احمد بن حسین عسکری از حسن بن علی بن مهزیار از پدرش با ۱۶ روایت.

تحلیل و اثبات ابتناء: تمامی نقل‌های ابن قولویه از علی بن مهزیار با طرق فهارس به کتاب وی همسانی دارد. لذا می‌توان نتیجه گرفت که ابن قولویه از طریق نوّه علی بن مهزیار یعنی محمد بن حسن بن علی بن مهزیار، به نسخه‌ای از کتاب علی بن مهزیار دسترسی داشته و ۱۶ روایت را به طور مستقل از این اثر نقل کرده است. ایشان همچنین از طریق محمد بن احمد بن حسین عسکری به نسخه دیگری از کتاب علی بن مهزیار که باز هم توسط پسرش حسن بن علی نقل شده، دسترسی داشته و ۱۲ روایت را نیز به طور مستقل از این اثر نقل کرده و ۴ روایت را به صورت مشترک از هر دو نسخه‌ای که در دست داشته نقل می‌کند. احتمال می‌رود این اختلاف نسخ مربوط به جلسات درسی مختلف استاد می‌شده است، چرا که شاگردان کتاب علی بن مهزیار را در جلسه درس پسرش سماع می‌کرده‌اند و آن را می‌نوشتند. پس می‌شود نتیجه گرفت شاگردان مربوط به دو دوره تدریس مختلف‌اند، لذا در نسخه هر کدام روایاتی موجود است که در نسخه دیگری نیستند. مشابه چنین برداشتی از اختلاف نسخ در مورد بازسازی کتاب سعد از روی کامل

الزیارات توسط مهرش انجام گرفته است که مبنای نتیجه‌گیری و برداشت نگارنده در این مورد می‌باشد. (ر.ک: مهرش، تاریخ زیارت و مزارات شیعی، ص ۱۰۳)

۴-۴. کتاب الزیارات (حسین بن سعید اهوازی)

مؤلف: حسین بن سعید اهوازی، فقیه و محدث امامی نیمه اول قرن سوم که همراه با برادرش حسن، آثار فقهی و حدیثی مهمی تألیف کرد.

اثبات اثر: مشهور است که حسین بن سعید با برادرش حسن ۳۰ تا ۵۰ کتاب تألیف کرده است. (نجاشی، ص ۵۸؛ شوشتری، ج ۳، ص ۴۵۹، الفهرست، ص ۱۴۹-۱۵۰) نجاشی در میان کتاب‌های حسین بن سعید کتاب الزیارات را برشمرده است.

طرق فهارس به اثر: از جمله شاگردان و راویان حدیث وی، احمد بن محمد بن عیسی اشعری، احمد بن ادریس، احمد بن محمد بن خالد برقی و احمد بن محمد دینوری (متوفی ۲۸۲) بودند. (طوسی، فهرست، ص ۲۲، ۱۶۲، ۱۹۵، ۴۸۱؛ تفرشی، ج ۲، ص ۹۱-۹۲) حسین بن سعید پیش از مرگش کتاب‌های خود را به فرزند میزبان خود در قم، حسین بن حسن بن ابان داد. از این رو، ابن ابان همه کتاب‌های حسین بن سعید را روایت کرده است. (طوسی، فهرست، ص ۱۵۰) طریق دومی که برای کتب حسین بن سعید در فهارس آمده است، از سعد و یا حمیری از احمد بن محمد بن عیسی از حسین بن سعید می‌باشد. (فهرست، طوسی، ص ۱۵۰؛ نجاشی، رجال، ص ۵۸)

طرق ابن قولویه به روایت: از حسین بن سعید و برادرش ۳۹ روایت در کامل الزیارات موجود است که بیشترین طرق دسترسی ابن قولویه به آنها چنین می‌باشد: پدرش (گاهی به همراه جماعتی از مشایخ) از سعد بن عبدالله از احمد بن محمد بن عیسی از حسین بن سعید با ۱۰ روایت و پدرش (و محمد بن حسن) از حسین بن حسن بن ابان از حسین بن سعید با ۱۱ روایت.

تحلیل و اثبات ابتناء: در روایاتی که از حسین بن سعید اهوازی در کامل الزیارات

آمده، دو اسناد بیشترین سهم را دارا هستند: یکی اسناد اول با ۱۰ روایت که به سعد بن عبدالله اشعری می‌رسد و از طریق پدر ابن قولویه (گاهی همراه جمعی از مشایخ) به ابن قولویه رسیده است. در این سند سعد از احمد بن محمد بن عیسی به نسخه‌ای از کتاب حسین بن سعید دسترسی داشته است که این دسترسی با طرق فهارس کاملاً همخوانی دارد.

دیگری سند دوم که در آن پدر ابن قولویه (گاهی همراه ابن ولید) از طریق حسن بن حسین بن ابان ۱۱ روایت از حسین بن سعید نقل کرده است. به نظر می‌رسد این نقل‌ها بر اساس مکتوباتی از اثر حسین بن سعید اهوازی باشد که نزد حسن بن حسین ابان بوده است.

در واقع کتاب حسین بن سعید، از یک سوی منبع مکتوب مستقیم ابن قولویه به شمار می‌رود و از سوی دیگر، جزو منابع مکتوب دو منبع دیگر ابن قولویه، یعنی المزار سعد بن عبدالله اشعری و المزار علی بن مهزیار نیز، می‌باشد.

۴-۵. المزار (محمد بن اورمه)

مؤلف: اسم او محمد، نام پدرش اُورمه و کنیه‌اش ابوجعفر است. (رجال شیخ طوسی، ص ۵۱۲؛ فهرست شیخ طوسی، ص ۱۴۳؛ نجاشی، ص ۲۳۱؛ معجم رجال الحديث، ج ۱۵، ص ۱۱۵ و منابع دیگر) اثبات اثر: در کتب فهارس در میان آثار ابن اورمه، از کتاب المزار یاد شده است. (فهرست، طوسی، ص ۴۰۷ و رجال نجاشی، ص ۳۲۹)

طرق فهارس به اثر: طوسی از طریق حسن بن حسین بن ابان و نجاشی از طریق احمد بن علی بن نعمان به کتاب‌های محمد بن اورمه دسترسی داشته‌اند. (همان) طریق مهمتر ابن قولویه به هشت روایتی که از وی در کامل الزیارات نقل شده است، از پدرش از حسین بن حسن بن ابان است. تحلیل و اثبات ابتناء: از هشت روایت، هفت روایت با سند واحد، از طریق پدر

ابن قولویه و حسین بن حسن بن ابان نقل شده است. وی طبق طریق طوسی، ناقل کتاب محمد بن اورمه است و این نشان می‌دهد که احتمال دارد ابن قولویه به مکتوبه‌ای از کتاب مزار محمد بن اورمه دسترسی داشته است.

۵. ابتناء کامل الزیارات بر کتب پراکنده

دسته دیگری که می‌توانسته از منابع مکتوب کامل الزیارات بوده باشد، برخی از کتاب‌هایی می‌باشند که در هیچ یک از دسته‌بندی‌های ذکر شده جای نمی‌گیرند، اما مورد استفاده ابن قولویه قرار گرفته‌اند. تنها دو اثر به این صورت کشف شد که به شرح ذیل می‌باشند:

۵-۱. مقتل الحسین (محمد بن یحیی العطار)

محمد بن یحیی علاوه بر کتاب النوادر، کتاب دیگری با عنوان مقتل الحسین دارد. نجاشی ناقل کتاب یحیی را پسرش احمد می‌داند. (نجاشی، رجال، ص ۲۵) کتاب‌های مقاتل، رویکرد نقل تاریخی دارند و گاهی در نقل تاریخ، از روایات نیز مدد گرفته‌اند. نمونه موجود چنین تألیفاتی را می‌توان در الارشاد شیخ مفید مشاهده کرد، در حالی که کتب مزار تنها رویکرد نقل روایی و بیان آداب و ثواب زیارت ائمه طاهرین و مطالب مشابه آن دارند. با دقت در موضوع روایات نقل شده از العطار در کامل الزیارات که تعداد زیادی از آنها در باب قتل امام حسین ۷ است، و با توجه به این مسئله که اکثر مشایخ ابن قولویه شاگردان بی‌واسطه محمد بن یحیی بوده‌اند، می‌توان حدس زد برخی از مشایخ ابن قولویه بدون وساطت پسر، مستقیماً به این اثر وی نیز دسترسی داشته‌اند و برخی از نقلهایشان از این کتاب می‌باشد.

۵-۲. اثری از عبدالله بن جعفر حمیری

عبدالله بن جعفر حمیری، عالم و محدث شیعی سده سوم و چهارم هجری، صاحب اثر مشهور قُربُ الاسناد است. (نجاشی، ص ۲۱۹)

اثبات اثر: نجاشی درباره کتابهای جناب عبدالله بن جعفر می‌گوید: وی دارای تألیفات فراوانی است، و برخی از شناخته شده‌های آن را چنین معرفی می‌کند: کتاب الإمامة، کتاب الدلائل، کتاب العظمة و التوحید، کتاب الغیبة و الحیرة، کتاب فضل العرب و... (همان)

از عبارات نجاشی چنین بر می‌آید که قطعاً جناب حمیری کتابهایی غیر از آن چه نام برده شده، داشته است.

با بررسی روایات آنچه امروز به نام قرب الاسناد به چاپ رسیده است، این نتیجه به دست می‌آید که با کامل الزیارات و روایات حمیری در آن، در هیچ روایتی اشتراک ندارند. به عبارت دقیق‌تر، کتابی که منبع ابن قولویه در تألیف کامل الزیارات بوده، یکی دیگر از آثار عبدالله بن جعفر حمیری بوده است. به لحاظ مضمون نیز موضوعات روایات قرب الاسناد بیشتر فقهی و کلامی است و در موضوع زیارت بابی در آن وجود ندارد.

بنابراین احتمال می‌رود جناب حمیری پدر، یا کتابی در موضوع مزار داشته و یا کتاب جامعی داشته که بابی با عنوان زیارت داشته است.

طرق فهارس به اثر: نجاشی و طوسی، محمد بن حسن بن ولید و احمد بن محمد یحیی و پسرش محمد بن عبدالله را راوی آثار وی می‌دانند. (طوسی، فهرست، ص ۲۹۴؛ نجاشی، رجال، ص ۲۲۰)

مهمترین طرق ابن قولویه به روایاتی که در کامل الزیارات در اسناد آنها جناب عبدالله بن جعفر حمیری وجود دارد، از طریق پدرش از عبدالله بن جعفر حمیری با ۱۱ روایت، محمد بن عبدالله بن جعفر حمیری از پدرش با ۵۲ روایت و ۱۰ روایت نیز به صورت مشترک می‌باشد.

تحلیل و اثبات ابتناء: با وجود نقل ۲۱ روایت از طریق پدر ابن قولویه و ۶۲

روایت از طریق محمد بن عبدالله بن جعفر حمیری از پدرش که ناقل کتاب وی نیز می‌باشد، به این نتیجه می‌رسیم که ابن قولویه قطعا به نسخه‌ای از یکی از آثار حمیری در موضوع زیارت دسترسی داشته است و از آن به عنوان منبع استفاده کرده است؛ ولی چون نمی‌دانیم این اثر کدام کتاب عبدالله جعفر حمیری است، آن را در کتب پراکنده آورده‌ایم.

۶. کتب جامع‌روایی

۱-۶. کافی

مؤلف: محمد بن یعقوب کلینی معروف به ثقة الاسلام کلینی (درگذشت ۳۲۹ق) از محدثان بزرگ شیعه و مؤلف کتاب کافی که از معتبرترین مجموعه های روایی شیعه و از کتب اربعه به حساب می‌آید. (قمی، سفینه البحار، ج ۲، ص ۴۹۵)

اثبات اثر: مهمترین اثر کلینی کتاب کافی است. این کتاب از برجسته‌ترین منابع حدیثی شیعه و مهمترین منبع در میان کتب اربعه است. محمد بن یعقوب کلینی افزون بر «کافی» دارای آثار دیگری نیز بوده است. برخی از این کتب عبارتند از: الرد علی القرامطه، الزی و التجمل، الدواجن و الرواجن، الوسائل، فضل القرآن و.... (نجاشی، رجال نجاشی، ۱۴۱۶ق، ص ۳۷۷؛ طوسی، رجال طوسی، ۱۴۱۵ق، ص ۴۲۹؛ ابن شهر آشوب، معالم العلماء، ص ۱۳۴) طرق فهارس و ابن قولویه به اثر: به دلیل این که اثر، موجود می‌باشد و ابن قولویه نیز شاگرد بلاواسطه کلینی بوده است، به نظر می‌آید بررسی این طرق، امری غیر ضروری باشد.

از میان منابع مکتوب کامل الزیارات و آثار اساتید ابن قولویه، تنها کتاب موجود، کافی محمد بن یعقوب کلینی می‌باشد. در جلد چهارم کافی ذیل کتاب حج، بابی تحت عنوان باب الزیارات موجود است که به نظر می‌رسد یکی از منابع مزارات بعد از کلینی بوده باشد. وجود چنین بابی در کافی این برداشت را تأیید می‌کند که

بیان داشتیم در قرن سوم و چهارم در کتاب‌های جامع و کتب نوادر، بابی تحت عنوان باب الزیارات یا مزارات یا چیزی شبیه به آن وجود داشته است.

تحلیل و اثبات ابتناء: از کلینی ۳۳ روایت در کامل الزیارات آمده است که به جز شش روایت، هر ۲۷ روایت دیگر در ابواب الزیارات با همین اسناد آمده‌اند! تنها شش روایت از کلینی در کامل الزیارات هست که در کافی نیامده بودند.^۲

باب‌بندی کلینی در مورد این روایات با تبویب ابن قولویه متفاوت است؛ ولی

۱. کامل الزیارات، ب ۲، ح ۸ و ۹، ص ۱۳/کافی، ج ۴، ص ۵۴۸؛ ب ۱، ح ۳، ص ۱۱/کافی، ج ۴، ص ۵۴۸؛
ب ۳، ح ۶، ص ۱۸/کافی، ج ۴، ص ۵۷۹؛ ب ۶، ح ۱، ص ۲۴/کافی، ج ۴، ص ۵۵۲؛ ب ۹، ح ۴، ص ۱۳۴/کافی، ج ۴، ص ۵۶۰؛ ب ۱۰، ح ۱، ص ۳۸/کافی، ج ۴، ص ۵۷۱؛ ب ۱۱، ح ۳، ص ۴۵/کافی، ج ۴، ص ۵۸۰؛ ب ۴۰، ح ۳، ص ۱۱۷/کافی، ج ۴، ص ۵۶۹؛ ب ۴۳، ح ۲، ص ۱۲۱/کافی، ج ۴، ص ۵۸۲ و ۵۸۳؛ ب ۵۴، ح ۱۳، ص ۱۴۰/کافی، ج ۴، ص ۵۶۷؛ ب ۶۰، ح ۳، ص ۱۵۰/کافی، ج ۴، ص ۵۸۲، در کافی بعد از ابن مسکان در اسناد روایت نام غسان بصری آمده ولی در کامل الزیارات ابن مسکان مستقیم از امام صادق^۷ نقل روایت کرده است؛ ب ۶۶، ح ۱ و ۲، ص ۱۶۱/کافی، ج ۴، ص ۵۷۹؛ ب ۶۷، ح ۱، ص ۱۶۴/کافی، ج ۴، ص ۵۸۰؛ ب ۷۲، ح ۱، ص ۱۷۹/کافی، ج ۴، ص ۵۸۱؛ ب ۷۴، ح ۶، ص ۱۸۴/کافی، ج ۴، ص ۵۸۱، در آخر روایت در کافی عبارت «فی سبیل الله» اضافه تر آمده است؛ ب ۸۲، ح ۱، ص ۲۴۸/کافی، ج ۴، ص ۵۸۹؛ ب ۸۲، ح ۸، ص ۲۵۰/کافی، ج ۴، ص ۵۸۱، روایت در کافی ادامه دارد و طولانی تر است؛ ب ۹۳، ح ۷، ص ۲۸۱/کافی، ج ۴، ص ۵۸۷؛ ب ۹۷، ح ۱، ص ۲۹۸/کافی، ج ۴، ص ۵۸۶؛ ب ۹۹، ح ۶، ص ۲۹۹/کافی، ج ۴، باب النوادر ص ۵۸۸؛ ب ۹۹، ح ۱۱، ص ۳۰۰/کافی، ج ۴، ص ۵۸۳؛ ب ۱۰۱، ح ۶، ص ۳۰۵/کافی، ج ۴، ص ۵۸۳؛ ب ۱۰۱، ح ۱۱، ص ۳۰۶/کافی، ج ۴، ص ۵۸۳ و ۵۸۴؛ ب ۱۰۱، ح ۱۳، ص ۳۰۷/کافی، ج ۴، ص ۵۸۵؛ ب ۱۰۸، ح ۳، ص ۳۲۹/کافی، ج ۴، ص ۵۶۷.

۲. کامل الزیارات، ب ۱، ح ۴، ص ۱۱؛ ب ۱۰، ح ۲، ص ۳۸؛ ب ۳۴، ح ۱، ص ۱۰۶؛ ب ۶۳، ح ۱۶، ص ۱۵۴؛ ب ۹۵، ح ۱، ص ۲۸۵؛ ب ۱۰۵، ح ۳، ص ۳۱۹.

قدر مسلم این است که کتاب «کافی» کلینی از منابع مکتوب کامل زیارات بوده است.

۲-۶. الجامع

مؤلف: محمد بن حسن بن احمد معروف به ابن ولید قُمی (۲۷۰ ق - ۳۴۳ ق)
محدث و فقیه امامی است. (نجاشی، رجال، ص ۳۸۳؛ طوسی، الفهرست، ص ۱۵۶؛ طوسی، الرجال، ص ۴۹۵؛ ابن داود، الرجال، ص ۳۸۳-۳۸۴)
اثبات اثر: ابن ولید سه تالیف داشته که هیچ کدام موجود نیست:

* الجامع (ابن ندیم، الفهرست، ص ۲۷۹؛ نجاشی، رجال، ص ۳۸۳؛ طوسی، الفهرست، ص ۱۵۶): ابن بابویه در مقدمه فقیه (ابن بابویه، فقیه، ج ۱، ص ۴) ضمن بر شمردن الجامع در شمار منابع کتاب خود، آن را از منابع اصلی حدیث نزد محدثان معرفی می‌کند. اگرچه در آثار ابن بابویه نام این کتاب به صراحت، جز در موارد معدودی (ابن بابویه، التوحید، ص ۲۲۶) نیامده، ولی بسیاری از روایات وی می‌تواند از این کتاب گرفته شده باشد. نسخه‌های الجامع تا قرن هفتم قمری و شاید مدت‌ها پس از آن نیز وجود داشته است. (ابن طاووس، الاقبال، ص ۱۱؛ ابن طاووس، فرج المهموم، ص ۱۳۹؛ آقابزرگ تهرانی، ج ۵، ص ۲۹)
* تفسیر القرآن (ابن ندیم، الفهرست، ص ۲۷۹؛ نجاشی، ص ۳۸۳؛ طوسی، الفهرست، ص ۱۵۶)
* الفهرست که مورد استفاده نجاشی در رجال و طوسی در الفهرست (طوسی، الفهرست، ص ۳۳) قرار گرفته است.

طرق فهارس به اثر: ابن قولویه شاگرد بلاواسطه ابن ولید بوده است؛ لذا دانستن طرق فهارس به اثر در اینجا راهگشایی ندارد چرا که قطعاً ابن قولویه به کتاب استاد خویش دسترسی داشته است.

طرق ابن قولویه به روایات: از ابن ولید ۱۱۵ روایت در کامل زیارات نقل شده است. هر چند کتاب‌های وی موجود نیست، ولی با توجه به این که ایشان هم

دوره کلینی و استاد صدوق هستند، و با توجه به تبویب کتب این افراد، می‌توان حدس زد که کتاب الجامع ابن ولید نیز مانند کافی، بابی با عنوان باب الزیارات یا چیزی مشابه آن داشته است. خود ابن قولویه در چند جا از کتابش اذعان می‌کند که ابن ولید از روی کتاب الجامع برایش روایت کرده است. شاید دلیل این که در این دو روایت اعتراف کرده که این‌ها را از روی کتاب استاد نقل می‌کند، این باشد که اسناد این دو روایت دارای ارسال است!

تحلیل و اثبات ابتناء: با توجه به جامعیت روایات نقل شده از ابن ولید در تمام موضوعات، اعم از زیارت پیامبر و دیگر ائمه و مشاهد مشرفه، و اعتراف ابن قولویه به نقل استادش از روی کتاب الجامع، این احتمال قوی‌تر می‌شود که کتاب الجامع وی بابی با عنوان باب الزیارات داشته است که ابن قولویه بخش بزرگی از آن را در کتاب خود نقل کرده است.

نتیجه‌گیری

گونه‌های کتب روایی که قبل از کامل الزیارات با آن مواجه هستیم و برخی از آن‌ها از منابع کامل الزیارات بوده‌اند، بدین شرح می‌باشند:

الف. اصول و مصنفات، ب. کتب نوادر، ج. جوامع حدیثی، د. کتب مزار و کتب پراکنده.

از میان صاحبان اصول و مصنفاتی که نام ایشان به دفعات در اسناد کامل الزیارات آمده، هیچ یک از آثارشان منابع مستقیم کامل الزیارات نبوده است.

۱. کامل الزیارات: حَدَّثَنِي مُحَمَّدُ بْنُ الْحُسَيْنِ بْنِ الْوَلِيدِ رَحِمَهُ اللَّهُ فِيمَا ذَكَرَ مِنْ كِتَابِهِ الَّذِي سَمَّاهُ كِتَابَ الْجَمَاعِ رَوَى عَنْ أَبِي الْحُسَيْنِ (ب ۱۱، ح ۲، ص ۴۱) وَ حَدَّثَنِي مُحَمَّدُ بْنُ الْحُسَيْنِ بْنِ أَحْمَدَ بْنِ الْوَلِيدِ فِي كِتَابِ الْجَمَاعِ يَرْوَى عَنْ أَبِي الْحُسَيْنِ ۷ قَالَ... (ب ۱۲، ح ۱، ص ۴۶)

با توجه به این که حجم اصول و مصنفات و برخی کتب متقدم بسیار کم بوده و در حد جزوه شاگرد از استاد بوده است، اگر از یک مؤلف صاحب اثر که نام وی در کتب فهارس و رجال آمده است، پنج حدیث یا بیش از آن با اسناد یکسان نقل شده باشد، به نظر می‌رسد که ابن قولویه به مکتوبه‌ای یا نسخه‌ای از اثر وی دسترسی داشته است؛ البته در نهایت به این نتیجه رسیدیم که این دسته از کتب کم حجم، به جز چند مورد، غالباً از منابع کتابهای اساتید ابن قولویه یعنی یک نسل قبوتر بوده است.

به طور کلی می‌شود گفت از مجموع ۸۴۳ روایت کامل الزیارات حدود ۷۶۹ روایت از منابع مکتوب ابن قولویه نقل شده است که حدود ۱۲ عنوان کتاب از دسته آثار کتب نوادر، کتب مزار، کتاب‌های پراکنده و کتب جامع است. به عبارت بهتر، تنها یک هشتم اثر، یعنی تنها حدود ۱۰۰ روایت با نقل شفاهی در این کتاب آمده است. بنابراین بخش عمده کتاب کامل الزیارات، مبتنی بر آثار مکتوب ما قبل خود است.

کتابنامه

- ابن بابویه، محمد بن علی، *التوحید*، به کوشش هاشم حسینی طهرانی، تهران، ۱۳۸۷ ه.ق.
 ابن بابویه، محمد بن علی، *مالی*، به کوشش حسین اعلمی، بیروت، ۱۴۰۰ ق/۱۹۸۰ م.
 ابن بابویه، محمد بن علی، *من لایحضره الفقیه*، به کوشش علی اکبر غفاری، تهران، ۱۳۹۰ ه.ق.
 ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی، *لسان المیزان*، دارالفکر، بیروت، ۱۴۰۷ ه.ق.
 ابن داود حلی، حسن بن علی، *رجال ابن داود*، نجف، المطبعه الحیدریه، ۱۳۹۲ ه.ق.
 ابن شهر آشوب، محمد علی، *معالم العلماء*، قم، بی‌نا، بی‌تا.
 ابن طاووس، علی بن موسی، *الاقبال*، تهران، ۱۳۲۰ ه.ق.
 همو، *فرج المهموم*، نجف، ۱۳۶۸ ه.ق.
 ابن الغضائری، *الرجال*، تحقیق: سید محمد رضا حسینی جلالی، قم: دارالحدیث، اول، ۱۴۲۳ ه.ق.
 ابن قولویه قمی، شیخ ابوالقاسم جعفر بن محمد، *کامل الزیارات*، تحقیق: جواد قیومی، قم: نشر الفقه،

سوم، ۱۴۲۴ه.ق.

- ابن ندیم، ابوالفرج محمد بن ابی یعقوب اسحاق، *الفهرست*، تحقیق رضا تجدد، تهران، ۱۳۵۰ه.ش.
- استرآبادی، محمد بن علی، *منهج المقال فی تحقیق احوال الرجال*؛ مؤسسه آل البيت، قم، ۱۴۲۲ه.ق.
- اعظمی، محمد مصطفی، *دراسات فی الحديث النبوی*، بی تا.
- آقا بزرگ طهرانی، محمد محسن، *طبقات اعلام الشیعه*، چاپ اسماعیلیان، ۱۴۰۳ه.ق.
- بخاری، محمد ابن اسماعیل، *صحیح*، دار ابن الکثیر، دمشق، بی تا.
- برقی، احمد بن علی، *الرجال*، نشر دانشگاه تهران، بی تا.
- بغدادی، اسماعیل، *مدیة العارفین*، مصحح سید محمدمهدی خرسان، دار احیاء التراث العربی، بیروت، بی تا.
- پاکتچی، احمد، *تاریخ حدیث*، تهران، انجمن علمی دانشجویی الهیات دانشگاه امام صادق ۷، چاپ سوم، ۱۳۹۰ه.ش.
- تستری، شیخ محمد تقی، *قاموس الرجال*، مؤسسه النشر الاسلامی، اول، ۱۴۱۹ه.ق.
- تفرشی، محمد بن حسین، *نقد الرجال*، قم، آل البيت، ۱۴۱۸ه.ق.
- جزائری، عبدالنبی بن سعدالدین، *حاوی الاقوال فی معرفه الرجال*، ناشر ریاض الناصری، قم، ۱۴۱۸ه.ق.
- حلی، حسن بن یوسف، *خلاصه الاقوال فی معرفه الرجال*، تحقیق جواد قیومی، بی جا، نشر الفقاهه، ۱۴۱۷ه.ق.
- خوبی، سید ابوالقاسم، *معجم رجال الحديث و تفصیل طبقات الرواة*، بی تا، چاپ پنجم، ۱۴۰۳ه.ق.
- دوانی، علی، *مفانیر اسلام*، مرکز اسناد اسلامی، تهران، ۱۳۸۸ه.ش.
- زراری، احمد بن علی، *رساله ابی غالب الزراری*، تحقیق محمدرضا حسینی جلالی، مرکز البحوث و التحقیقات الاسلامیه، قم، بی تا.
- زرگلی، خیرالدین، *الاعلام*، دارالعلم للملایین، بیروت، ۱۹۸۹ م.
- طوسی، ابو جعفر محمد بن حسن، *اختیار معرفة الرجال (رجال کشی)*، تحقیق: جواد قیومی، مؤسسه النشر الاسلامی، اول، ۱۴۲۶ه.ق.
- همو، *امالی*، قم، ۱۴۱۴ه.ق.
- همو، *رجال الطوسی*، قم: منشورات الرضی، بی تا.
- همو، *تهذیب*، دارالتعارف للمطبوعات، بیروت، بی تا.
- همو، *الفهرست*، تحقیق: نشر الفقاهه، اول، ۱۴۱۷ه.ق.
- عطاردی، عزیزاله، *مسند الامام الجواد ۷*، شئون الفکریه و الثقافیه، بغداد، ۱۴۳۳ه.ق.
- قمی، عباس، *سفینه البحار*، انتشارات اسوه، قم، بی تا.

کلینی، محمد ابن یعقوب، *الکافی*، انتشارات اسلامیه، تهران، ۱۳۶۲ ه.ش، چاپ دوم.
 مجلسی، محمد تقی، *بحار الانوار*، انتشارات الاسلامیه، تهران، ۱۳۶۲ ه.ش، بی تا.
 مدرسی طباطبائی، سید حسین، *میراث مکتوب شیعه / از سه قرن نخستین*، ترجمه: سید علی قرائی و رسول جعفریان، چ دوم، تهران: اعتماد، زمستان، ۱۳۸۶ ه.ش.
 مفید، محمد بن محمد بن نعمان، *امالی*، کنگره شیخ مفید، قم، ۱۴۱۳ ه.ق.
 مهروش، فرهنگ، «روشنی برای بازسازی کتاب المزار محمد ابن عبدالله اشعری»، *پژوهشنامه تاریخ تمدن اسلامی*، سال ۴۵، بهار و تابستان ۱۳۹۱.
 نجاشی، احمد بن علی، *رجال النجاشی*، جلد ۱، جماعة المدرسين فی الحوزة العلمية بقم، مؤسسة النشر الإسلامی - ایران - قم، چاپ: ۶، ۱۳۶۵ ه.ش، بی تا.